

แนวทางแก้ปัญหาความขัดแย้งทางความคิดตามแนวพระพุทธศาสนา Methods for Solving Conflicts of Thought in Accordance with Buddhism.

บุญญติ อนนท์จารย์¹, พระสัญญาชัย ญาณวีโร², กัลยาวีร์ อนนท์จารย์³ และชินวัชร นิลเนตร⁴

Bunyat Anonjarn¹, Phrasanchai Nanaviro², Kanlayawee Anonjarn³ and Chinawat Nilnet⁴

¹อาจารย์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา

²อาจารย์ คณะศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

³อาจารย์ คณะพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา

⁴อาจารย์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา

Received: 14 December 2022

Revised: 20 January 2023

Accepted: 22 January 2023

^{1,4}Lecturer from the Faculty of Humanities and Social Sciences Nakhon Ratchasima Rajabhat University

²Lecturer from the Faculty of Religion and Philosophy University

³Lecturer from the Faculty of Nursing Nakhon Ratchasima Rajabhat University

Corresponding Author Email: bunyat.a@nrru.ac.th

บทคัดย่อ

ท่ามกลางขัดความแย้งระหว่างสังคมหรือระดับประเทศได้ยกกระดับขึ้นเรื่อย ๆ แนวทางทางของพุทธศาสนาจึงได้วางกรอบแนวคิดสำหรับการลดทอนภาพความขัดแย้งนั้น บทความนี้สรุปได้ว่า หลักทศพิธราชธรรม คุณธรรมของผู้ปกครองบ้านเมือง ที่เป็นหลักธรรมส่งเสริมให้เป็นแนวทางแก้ปัญหาความขัดแย้งทางความคิดตามแนวพระพุทธศาสนา ประกอบด้วย การแบ่งปันสละทรัพย์ สิ่งของเครื่องใช้ ประกอบแต่การสุจริต รักษาภคิตตคุณ ให้ควรเป็นตัวอย่าง และเป็นที่เคารพนับถือ เสียสละความสุขสำราญตลอดจนชีวิตของตน เพื่อประโยชน์สุขของประชาชน และความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง ความซื่อตรง ความอ่อนโยน การรู้จักข่มใจ คือ แผลเผากิเลสตัณหา มิให้เข้ามาครอบงำย่ำยีจิต ระวังยับยั้งข่มใจได้ ความไม่โกรธ คือ ไม่กริ้วกราด ลุอำนาจความโกรธจนเป็นเหตุให้วินิจฉัยความและกระทำกรรมต่าง ๆ ผิดพลาดเสียธรรม มีเมตตาประจําใจไว้ระงับความเคืองชุน่ วินิจฉัยความและกระทำกรด้วยจิตอันราบเรียบเป็นตัวของตนเอง อวิหิงสา ความไม่เบียดเบียน คือ ไม่บีบบั่นกดขี่ เช่น เก็บภาษีชู้ตริต หรือ เกณฑ์แรงงานเกินขนาด ไม่หลงระเรีงอำนาจ ขาดความกรุณา หาเหตุเบียดเบียนลงโทษอาชญาแก่คนผู้ไม่มีความผิด เพราะอาศัยความอาชญาเกลียดชัง ความอดทน คือ อดทนต่องานที่ตรากตรำ ถึงจะลำบากกายเหนื่อยหน่ายเพียงไร ก็ไม่ทอดย ถึงจะถูกยั่วถูกหยันด้วยคำเสียดสีถากถางอย่างไร ก็ไม่หม่อมกำลังใจ ไม่ยอมละทิ้ง กรณีที่บำเพ็ญโดยชอบธรรม มีความยุติธรรม คือ วางองค์เป็นหลักหนักแน่นในธรรม คงที่ ไม่มีความเอนเอียงหวั่นไหวเพราะถ้อยคำที่ตีร้าย ลากสักการะ หรืออิฏฐารมณ์ อนิฏฐารมณ์ใด ๆ สติมั่นในธรรม ทั้งส่วนยุติธรรม คือ ความเที่ยงธรรม ก็ดี นิติธรรม คือ ระเบียบแบบแผนหลักการปกครอง ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม

คำสำคัญ: แนวทางแก้ปัญหา, ความขัดแย้งทางความคิด, พระพุทธศาสนา

Abstract

In the midst of conflicts between society or the country level has been raised steadily. The Buddhist way of life therefore encompasses the concept of reducing that conflict as follows: This article concludes that Rājadharmā morality of the ruler's principle is promoted as a way to solve conflicts of thought according to Buddhism composed of sharing of belongings, composed of dishonesty maintaining the gospel should be an example and is respected, sacrifice happiness as well as their lives for the benefit of the people and the peace

and order of the country. Honesty, kindness, and self-control are the scorching passions. not to take over and overwhelming the mind can stop restraint. Non-anger, the power of anger can cause misunderstandings and deeds, have mercy in mind to suppress resentment determine, and act with a calm mind as one's self. Avihimsa: Non-oppression means not oppressing, such as collecting taxes, or extorting or enforcing excessive labor. do not indulge in power, lack kindness, or seek to persecute and punish the innocent. Because it relies on murder and hate. Patience means enduring hard work. No matter how hard and tiring the body is, they will not give up, even if he is provoked and ridiculed by any sarcasm. He is not discouraged and does not give up in the case of righteous practice. Justice is to place oneself as a firm principle in the Duty, constant, without any inclination to be shaken by good and evil words, salutation or any kind of disobedience, steadfastness in the Dharma. both justices are fair. Rules are rules and regulations. as well as beautiful customs and traditions.

Keywords: Methods for Solving, Conflicts of War, Accordance with Buddhism

บทนำ

สถิติประเทศที่อันตรายที่สุดในโลก ข้อมูลจากหนังสือพิมพ์คมชัดลึกออนไลน์ ลงวันที่ 31 กันยายน 2564 อันดับที่ 10 รัสเซีย คะแนน 2.993 แม้ว่ารัสเซียจะเป็นหนึ่งในชาติมหาอำนาจ และมีขนาดพื้นที่ใหญ่ที่สุดในโลก แต่รัสเซียก็ติดอันดับประเทศที่มีความอันตรายมากที่สุดในโลกเช่นกัน แม้จะมีมุมมองว่า สาเหตุที่ทำให้ผู้คนมองรัสเซียว่ามีความอันตราย อาจจะมาจกโฆษณาชวนเชื่อจากสื่อตะวันตกก็ตามอันดับ 9 สาธารณรัฐแอฟริกากลาง คะแนน 3.131 ถือเป็นประเทศที่ตกอยู่ในสภาวะแห่งความรุนแรง และไฟสงครามเป็นเวลายาวนานหลายสิบปี แม้ว่าจะมีการลงนามในข้อตกลงสันติภาพเมื่อปี 2017 แต่สงครามภายในประเทศ ก็ยังคงดำรงอยู่จนถึงตอนนี้ ความรุนแรงดังกล่าว ทำให้มีผู้คนลี้ภัยออกนอกประเทศเป็นจำนวนมาก อันดับที่ 8 ลิเบีย คะแนน 3.166 ประเทศนี้ประสบปัญหาอาชญากรรม และเหตุการณ์ความไม่สงบที่รุนแรงมาเป็นเวลาหลายสิบปี นับตั้งแต่เผด็จการอย่างมูอัมมาร์ กัดดาฟี ถูกโค่นล้มอำนาจในปี 2011 อันดับที่ 7 สาธารณรัฐประชาธิปไตยคองโก คะแนน 3.196 ภายในดีอาร์คองโกได้เกิดการประท้วงของผู้คนอยู่บ่อยครั้ง นอกจากนี้อัตราการเกิดอาชญากรรมของประเทศนี้ ยังจัดได้ว่าค่อนข้างสูง หน่วยงานตำรวจที่ไม่มีประสิทธิภาพ จึงทำให้อัตรการเกิดคดีร้ายแรงต่าง ๆ ยังคงเพิ่มสูงขึ้นจนถึงตอนนี้ อันดับที่ 6 โชมาเลีย คะแนน 3.211 คือประเทศที่ขึ้นชื่อได้ว่า เป็นประเทศที่มีความล้มเหลวมากที่สุดในโลก ความอดอยาก ภัยก่อการร้าย สงครามภายใน ล้วนเป็นปัจจัยสำคัญ ที่ทำให้โชมาเลียตกอยู่ในสภาวะเช่นนี้ อันดับที่ 5 อิรัก คะแนน 3.257 เป็นเวลาหลายทศวรรษแล้ว ที่อิรักได้กลายเป็นสนามรบของเหล่าชาติมหาอำนาจ รวมไปถึงยังเป็นแหล่งที่มั่นของบรรดากลุ่มผู้ก่อการร้ายต่าง ๆ ความรุนแรงยังคงมีอยู่ในประเทศนี้จนถึงปัจจุบัน อันดับที่ 4 ชูदानใต้ คะแนน 3.363 ความไม่สงบ ความอดอยาก และความขัดแย้งทางการเมือง เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง นับตั้งแต่ที่ประเทศนี้ แยกตัวเป็นอิสระจากชูदानเมื่อปี 2011 อันดับที่ 3 ซีเรีย คะแนน 3.371 ซีเรียนับได้ว่าเป็นประเทศที่มีความอันตรายมากที่สุดในภูมิภาคตะวันออกกลาง นับตั้งแต่ที่สงครามกลางเมืองเริ่มต้นขึ้นในปี 2011 ความขัดแย้งนี้ถูกเรียกว่าเป็นสงครามที่อันตรายมากที่สุด ครั้งหนึ่งในศตวรรษที่ 21 ซึ่งทำให้มีผู้เสียชีวิตมากกว่า 4 แสนคน อันดับที่ 2 เยเมน คะแนน 3.407 เยเมนได้เผชิญหน้ากับสภาวะของสงครามกลางเมืองนับตั้งแต่ปี 2015 เป็นต้นมา สหประชาชาติได้รายงานว่า เยเมนกำลังเผชิญกับวิกฤตด้านมนุษยธรรมที่เลวร้ายที่สุดในโลก ความขัดแย้งดังกล่าวส่งผลให้ประชาชนเยเมนมากกว่า 4 ล้านคนต้องไร้ที่อยู่อาศัย และอีก 14 ล้านคนกำลังตกอยู่ในสภาวะอดอยาก อันดับที่ 1 อัฟกานิสถาน คะแนน 3.631ตามข้อมูลดัชนีสันติภาพโลก (Global Peace index) ประจำปี 2021 อัฟกานิสถาน คือประเทศที่มีความอันตรายมากที่สุดในโลก ปัจจัยหลาย ๆ อย่าง ไม่ว่าจะเป็น ภัยก่อการร้าย สงครามกลางเมือง และความไร้เสถียรภาพทางการเมือง คือ สาเหตุสำคัญที่ทำให้ประเทศแห่งนี้ กลายเป็นสถานที่ที่อันตราย

มากที่สุดในโลก ตั้งแต่ถือกำเนิดโลกมา มนุษย์ต่างแย่งชิงทรัพยากร เกิดเป็นความขัดแย้ง กลายเป็นสงคราม นำพาไปสู่ความสูญเสียดังกล่าวทางทรัพยากรโลกเป็นจำนวนมาก สามารถทำลายอารยธรรมมนุษย์ถ้าเกิดสงคราม ดังนั้นในสังคมต้องมีจัดระเบียบเพื่อให้มีแบบแผนในการปฏิบัติร่วมกันในสังคม เรียกว่า “บรรทัดฐานทางสังคม”

ในทางสังคมวิทยา พฤติกรรมและบทบาทภายในสังคมหรือกลุ่ม กฎซึ่งกลุ่มใช้ สำหรับแยกแยะค่านิยม ทศคติและพฤติกรรมที่เหมาะสมและไม่เหมาะสม ผู้ที่ไม่ปฏิบัติตามบรรทัดฐานของสังคมอาจได้รับการลงโทษอย่างรุนแรง ซึ่งอาจนำไปสู่การกีดกันออกไปจากกลุ่ม กฎธรรมเนียมของพฤติกรรมที่ประสานปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น บรรทัดฐานทางสังคมบ่งชี้ถึงแนวทางสังคมยอมรับในการกระทำ การแต่งกาย การพูดจาหรือรูปลักษณ์ภายนอก บรรทัดฐานนี้มีความแตกต่างกันมากและมีวิวัฒนาการไม่เฉพาะแต่ในช่วงเวลาที่แตกต่างกันเท่านั้น แต่ยังรวมถึงความแตกต่าง ของวัย ชนชั้นทางสังคมและกลุ่มทางสังคมด้วยบรรทัดฐานของกลุ่มหนึ่งอาจไม่ได้รับการยอมรับในอีกกลุ่มหนึ่งก็ได้ การปฏิบัติตามบรรทัดฐานของสังคมนำมาซึ่งการได้รับความยอมรับและความเป็นที่นิยมภายในกลุ่มการเพิกเฉยต่อบรรทัดฐานของสังคม อาจทำให้ผู้หนึ่งไม่ได้รับการยอมรับจากกลุ่มไม่ได้รับความยอมรับ หรืออาจถึงขั้นขับออกจากกลุ่มเลยก็เป็นได้ บรรทัดฐานทาง สังคมมักเป็นตัวอย่างหรือการสื่อสารโดยไม่ใช้คำพูดระหว่างบุคคลในสังคมทั่วไป บรรทัดฐานมีบทบาทสำคัญต่อการควบคุมสัมพันธภาพของบุคคลในสังคมช่วยทำหน้าที่ควบคุมพฤติกรรมของบุคคลให้ เป็นไปตามที่สังคมปรารถนาทำให้เกิดแบบแผนอันดีงาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งช่วยกำกับมนุษย์ในสังคมหนึ่งสามารถประพฤติได้ อย่างรวดเร็วและถูกต้องโดยไม่ต้องเสียเวลาไตร่ตรองนึกคิดไว้ในสถานการณ์เช่นนั้น ตนควรจะทำอะไรหรือทำอย่างไร บรรทัดฐานเกิดขึ้นจากการที่มนุษย์ในสังคมหนึ่ง ๆ ปฏิบัติหรือจดเว้นการปฏิบัติตามคตินิยมของสังคมนั้น ๆ จนกลายเป็น ระเบียบแบบแผนหรือประเพณีนิยม คตินิยม มักมีรากฐานสำคัญมาจากลัทธิความเชื่อถือในทางศาสนา ตัวอย่างเช่น สังคมหนึ่ง อาจมีประเพณีฆ่าแพะบูชาพระเจ้า ทำให้เกิดบรรทัดฐานดังกล่าวขึ้น นอกจากนั้น ค่านิยมก็เป็นรากฐานสำคัญอันเป็นที่มาของ บรรทัดฐาน เช่น สังคมไทยมีค่านิยมทางยกย่องเคารพนับถือผู้ใหญ่ก็ทำให้เกิดการนับถือผู้ใหญ่ และการที่มนุษย์ปฏิบัติตาม บรรทัดฐานก็เพราะมนุษย์ได้เรียนรู้จากประสบการณ์ต่าง ๆ ที่ได้มีชีวิตอยู่ในสังคมนั้น บรรทัดฐานประกอบด้วย 1) วิถีประชา (Folkways) เป็นแนวทางสำหรับการปฏิบัติหน้าที่ ไม่ค่อยมีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์มากนักมักเป็นเรื่องเกี่ยวกับการที่ มนุษย์ในสังคมหนึ่ง ๆ ได้ปฏิบัติกันทุกวี่ทุกวันจนกลายเป็นความเคยชินและเป็นขนบธรรมเนียมประเพณี หากบุคคลใดละเมิด ผ่าฝืนก็ไม่ได้รับโทษรุนแรงแต่ประการใด เพียงแต่ได้รับคำตักเตือนินทาวาประพฤติปฏิบัติในทางไม่ชอบไม่ควรเท่านั้น เช่น มรรยาทในการ รับประทานอาหารบนโต๊ะ การแต่งกายไปในโอกาสต่าง ๆ โดยเหมาะสม หรือพูดภาษาที่สุภาพซึ่งบุคคลในสังคม นั้นนิยมใช้กัน 2) กฎศีลธรรม หรือวินัยจรรยา (Moral) เป็นแบบแผนความประพฤติ ที่ถือว่ามีความสำคัญกว่าวิถีประชา เพราะเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับสวัสดิภาพหรือความดี ความชั่ว ซึ่งผู้ไม่ปฏิบัติตามจะได้รับปฏิกริยาโต้ตอบจากสมาชิกของสังคมอย่างรุนแรงกว่าวิถีประชา ขอยกตัวอย่างเช่น คนไทยมีกฎ ศีลธรรมไม่บริโภคนเนื้อสุขและเนื้อแมว เพราะถือว่าเป็นสัตว์เลี้ยงในบ้าน หากทราบว่าคุณใดบริโภค ผู้นั้นจะได้รับปฏิกริยา โต้ตอบในทางลง กล่าวคือ จะไม่มีใครอยากคบค้าสมาคมด้วย โดยเกรงว่าผู้นั้นมีจิตใจขาดศีลธรรมและเหี้ยมโหด จึงได้บริโภค เนื้อสุขและเนื้อแมว (วศิน อินทสระ, 2544) 3) กฎหมาย (Laws) เนื่องจากสังคมมนุษย์มีแนวโน้มไปในเชิงซ้อน จึงเกิดปัญหาข้อโต้แย้งเกี่ยวกับแบบแผนพฤติกรรมของมนุษย์ จึงเป็นหน้าที่ของสังคมที่จะต้องตราบัญญัติและกฎหมายที่เป็นลายลักษณ์อักษร เพื่อควบคุมสังคมให้มีความสงบเรียบร้อย ตลอดจน จัดเจ้าหน้าที่คอยควบคุมตรวจตราจับกุมผู้ละเมิดฝ่าฝืนมาลงโทษตามบทบัญญัติแห่งกฎหมาย ฉะนั้นกฎหมายจึงเป็นเรื่องของ บ้านเมืองหรือรัฐบาล มิใช่เป็นเรื่องระหว่างปัจเจกชนต่อปัจเจกชน อนึ่งกฎหมายที่ออกใช้บังคับแล้ว อาจถูกเปลี่ยนแปลง แก้ไข หรือยกเลิกและมีการออกใช้บังคับใหม่อยู่เสมอ ตามความเหมาะสมและจำเป็น (งามพิศ สัตย์สงวน, 2528, น.361-386) มีพุทธศาสนสุภาษิตบทหนึ่งว่า “ไม่มีชัชชนะใด ยิ่งใหญ่เท่าชนะใจตนเอง” การชนะอื่นเป็นหมิ่นแสบ ก็ไม่เท่าชนะใจตนเอง มนุษย์ทุกล้วนมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ มีใจเป็นประธาน ดังคำกล่าวที่ว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลใดมีใจชั่วแล้ว จะพูดหรือทำก็ตาม ทุกขยอมตามเขา

ไปเพราะทวาร 3 อย่างนั้น(คือ กายทวาริต วจิตทวาริต มโนทวาริต) เหมือนลื้อหม่นไปตามรอยเท้า โคที่กำลังลากเกวียนไปฉนั้น (ขุ.ธ. (ไทย) 25/1/25) ตามพุทธศาสนาสุภาสิตข้างต้นนี้ว่า ทุกอย่างสำเร็จที่ใจของเราหม่นฝักใจเอาให้มัน อย่างสำนวนไทยที่ว่า “จิตเป็นนาย กายเป็นบ่าว” สำคัญที่ใจ หลักธรรมในพุทธศาสนาสามารถแก้ปัญหาสงครามได้แน่นอนถ้าคนปฏิบัติตาม เพราะมีพุทธศาสนสุภาสิตยืนยันได้ว่า “สุขอ่อนยิ่งกว่าความสงบไม่มี” หลักธรรมทางพุทธศาสนาจึงเป็นหลักการดับที่เหตุแห่งทุกข์ สืบค้นไปจนถึงสาเหตุของทุกข์ ความดับทุกข์ เส้นทางไปสู่ความดับทุกข์นั้น

ดังนั้น การศึกษาเรื่องแนวทางแก้ปัญหาความขัดแย้งทางความคิดตามแนวพระพุทธศาสนากับการนำไปเป็นหลักการคิด หลักการในการแก้ปัญหาได้หลายมุมมอง ไม่ได้มีแค่มุมมองเดียว มีหลักการในการพัฒนาตนเองเพื่อเลี้ยงชีวิตให้ดี มีหลักการพัฒนาตนเองเพื่อให้พ้นทุกข์ หลักการเพื่อสังคมสงบสุขตามแนวพุทธศาสนา สมชีวิตา เลี้ยงชีวิตให้เหมาะสมกับฐานะของตนเอง เพื่อนำมาปรับปรุงสังคมและชีวิตนี้ให้ดีขึ้นต่อไป

บทวิเคราะห์

คนเราเป็นสัตว์มีปัญหา มีความอยากรู้อยากเห็นสิ่งต่าง ๆ มากมาย รวมทั้งความหมายแห่งชีวิตของตนเองด้วย สามารถดำรงชีวิตอย่างมีเป้าหมายแบบมีปรัชญาชีวิต เพราะศาสนามีคำตอบให้กับปัญหาขั้นพื้นฐานต่าง ๆ คนที่มีศาสนาคือคนที่มีปรัชญาชีวิต เขาจะดำเนินชีวิตอย่างมีแบบแผน มีเป้าหมายแน่นอน การกระทำคำพูดและความคิดของเขาจะมีความหมายเป็น เครื่องเสริมสร้างเป้าหมายนั้น เป้าหมายในทางพุทธศาสนาคือทำความดีเพื่อความดี (แสง จันทร์งาม, 2542, น.24)

ในทางพุทธศาสนาถือว่า ศิลห้เป็นจริยธรรมอย่างหนึ่งหรือเรียกว่า เบญจศีลและเบญจธรรม เป็นธรรมคู่กัน คนที่มีเบญจธรรมจึงจะเป็นผู้มีเบญจศีล ซึ่งหากคนมีศีลและธรรมดังกล่าวแล้ว จะเว้นจากการทำความชั่ว รู้จักควบคุมตนให้ตั้งอยู่ในความดี ไม่เบียดเบียนตนและคนอื่น และประพฤติชอบทางกาย วาจา และใจ จะทำให้อยู่ร่วมกับคนอื่นในสังคมได้อย่างมีความสุขเบญจศีล หมายถึง ศีล 5 ข้อ เป็นการรักษาเจตนาที่จะควบคุมกาย และวาจาให้เป็นปกติ คือ ไม่ทำบาป โดยการละเว้น 5 ประการ คือ ละเว้นจากการฆ่าสัตว์ ละเว้นจากการลักขโมย ละเว้นจากการประพฤติผิดในกาม ละเว้นจากการพูดปด ละเว้นจากการเสพสุรา (โจเซฟ แกร์, 2560, น.94) อานิสงส์ของการรักษาศีล 1) ทำให้มีความสุขกายสุขใจ ทำให้ไม่เป็นคนหลงลืมสติ 2) ทำให้เกิดทรัพย์สมบัติมากขึ้นได้ 3) ทำให้สามารถใช้สอยทรัพย์นั้นได้เต็มที่ โดยไม่ต้องหวาดระแวงภัย 4) ทำให้ไม่ต้องหวาดระแวงว่าจะมีใครมาทวงทรัพย์คืน 5) ทำให้เกียรติคุณพุ่งขจรฉายไป ทำให้ผู้อื่นเกิดความเคารพเชื่อถือ 6) ตายแล้วยอมไปเกิดในสุคติภูมิ เบญจศีลทั้ง 5 ข้อจะเกิดขึ้นมาได้ก็เพราะบุคคลผู้นั้นมีเบญจธรรมประจำตัว เบญจธรรม เป็นหลักธรรมที่ควรปฏิบัติ มี 5 ประการ ได้แก่ 1) เมตตากุศล คือ บุคคลใดที่มีเมตตาต่อผู้อื่นไม่ฆ่า หรือเบียดเบียนสัตว์ ด้วยรู้ว่าทุกชีวิตย่อมมี ความรักตัวกลัวตายเช่นเดียวกับเรา ทำให้ไม่ผิดศีลข้อที่ 1 2) สัมมาอาชีวะ คือ ประกอบอาชีพที่สุจริต มีรายได้ รู้จักใช้จ่าย และที่สำคัญรู้จักคำว่าพอดี และมี หิริโอตตปละ คือ ความละอาย และเกรงกลัวต่อผลของบาป จึงทำให้ไม่ผิดศีลข้อที่ 2 3) ความสำรวมอินทรีย์ คือ ระมัดระวัง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ทำให้ ความใคร่ในกามคุณ คือ การติดในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ลดน้อยลง เมื่อความสำรวมเกิดขึ้น จึงทำให้ไม่ผิดศีลข้อที่ 3 4) ความซื่อสัตย์ คือ การพูดความจริง เป็นสิ่งที่ทำให้ไม่เกิดการมูสาวาท ทำให้ไม่ผิดศีลข้อที่ 4 5) สติสัมปชัญญะ คือ การรู้สึกรู้สึ ซึ่งเป็นหัวหน้าฝ่ายกุศล ทำให้ชีวิตไม่ประมาท เพราะรู้ว่าอะไรดี อะไรชั่ว ทำให้ไม่เผลอกล้ากับสิ่งที่จะทำให้ชีวิตตกต่ำ เช่น สุราเมื่อคนดื่มกินก็ทำให้มีเมมาและขาดสติ การมีสติจึงทำให้ไม่ผิดศีลข้อที่ 5 (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), 2559, น.175-176) พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้ท่ามกลางเจ้าลัทธินิกายมากมายในสมัยนั้น เป็นไม่ได้ที่พระพุทธเจ้าจะไม่ถูกเบียดเบียนว่ามาแย่งศาสนิกของเจ้าลัทธินิกายที่มีอยู่แล้ว พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีการจัดการความขัดแย้งอย่างไรได้บ้าง มีพระสูตรที่สามารถเทียบเคียงกล่าวถึงเรื่องแนวทางแก้ปัญหาความขัดแย้งทางความคิดตามแนวพระพุทธศาสนา ในรูปแบบพุทธศาสนา เรื่องย่อมีอยู่ว่า คราวหนึ่ง พระพุทธองค์พร้อมด้วยภิกษุสาวกจำนวนมากเสด็จพุทธดำเนินระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทา

ปริพาชก (ปริพาชก คือนักบวชชายลัทธิหนึ่งสมัยพุทธกาล มักเดินทางไปในที่ต่าง ๆ เพื่อแสดงคำสอนของตน ถ้าเป็นหญิงเรียกว่า ปริพาชิกา) คนหนึ่งชื่อ สุปียะกับลูกศิษย์หนุ่มชื่อพรหมทัต ก็กำลังเดินทางเช่นเดียวกัน ทั้งสองเดินตามพระพุทธรองค์และภิกษุสงฆ์ แต่สุปียะปริพาชกผู้เป็นอาจารย์กล่าวติเตียนพระพุทธรเจ้า พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ แต่พรหมทัตมานพ (มาณพ แปลว่า ชายหนุ่ม (ในที่นี้คือ หนุ่มพรหมทัต) ถ้าเป็นหญิงสาวใช้คำว่า มาณวิกา (ถ้าเขียน มาณพ แปลว่า มนุษย์หรือคน) กล่าวสรรเสริญพระพุทธร พระธรรม และพระสงฆ์ อาจารย์และศิษย์ทั้งสองเดินขัดแย้งกันไปตลอดทาง

ในราตรีนั้น พระพุทธรองค์และภิกษุสงฆ์ประทับแรม ณ ตำหนักหลวงในพระราชอุทยานอัมพลัญชิกา (สวนมะม่วงงุ่น) สุปียะพาชกและศิษย์ก็พักที่นั่นเหมือนกัน และยังคงกล่าวโต้แย้งกันเหมือนเดิม เวลาใกล้รุ่งวันนั้นภิกษุสงฆ์ได้นั่งสนทนากันถึงเรื่องที่ศิษย์และอาจารย์ทั้งสองสรรเสริญและติเตียนพระรัตนตรัยอย่างไร และสนทนากันถึงคุณอันน่าอัศจรรย์ของพระพุทธรองค์ว่า ทรงรู้ทรงเห็นความที่สัตว์ทั้งหลายมีอัธยาศัยต่างกัน (เช่น อาจารย์และศิษย์ทั้งสองนี้) พระพุทธรองค์เสด็จมา ทรงทราบความที่ภิกษุเหล่านั้นสนทนากันแล้ว ตรัสเตือนด้วยพระเมตตาว่า “ถ้าใครกล่าวติเตียนพระพุทธรเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ก็อย่าโกรธเคืองอาฆาตขุ่นแค้น เพราะถ้าโกรธเคืองเสียก่อนแล้ว จะรู้ได้อย่างไรว่าเขากล่าวถูกหรือผิด อนึ่ง ถ้าใครกล่าวสรรเสริญพระพุทธรเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ก็อย่าพึงยินดีลิ้มโลดใจ เพราะถ้ายินดีเสียก่อนแล้ว รับประทานแล้ว จะรู้ได้อย่างไรว่าเขากล่าวถูกหรือผิด การที่ตนโกรธก็ตาม ต่วนพอใจยินดีก็ตาม จะเป็นอันตรายแก่เธอทั้งหลาย ทางที่ถูกต้องก็คือ ควรพิจารณาว่าที่เขาเหล่านั้นเป็นจริงหรือไม่ แล้วชี้แจงให้เขาทราบ ให้เขาเข้าใจตามที่เป็นจริง” ต่อจากนั้น พระพุทธรองค์ได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ปุณฺณสรรเสริญพระองค์ก็แต่เพียงศีลเท่านั้น ซึ่งเป็นสิ่งเล็กน้อย หมายความว่า พระองค์ทรงมีคุณธรรมอื่น ๆ ซึ่งสูงกว่าศีลเป็นอันมาก เช่น สมภาณี ปัญญา และวิมุตติ (ความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง) เป็นต้น แต่ปุณฺณสรรเสริญคุณธรรมเหล่านั้นไม่ ทรงแสดงศีล 3 ชั้น คือ จุลศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล จุลศีล คือ ศีลอย่างหยาบ เช่น เว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม เป็นต้น มัชฌิมศีล คือ ศีลอย่างกลาง เช่น เว้นจากการสะสมอาหาร เครื่องนุ่งห่ม เว้นจากดิรัจฉานกถา คือ คำเพ้อเจ้อไร้สาระ เป็นต้น มหาศีล คือ ศีลอย่างละเอียด เช่น เว้นจากการเลี้ยงชีพด้วยการหลอกลวงโดยวิธีการต่าง ๆ เช่น การทำนายทายทักนิมิตต่าง ๆ เป็นต้น ต่อจากนั้น พระพุทธรองค์ได้ทรงแสดงทฤษฎี หรือทฤษฎี หรือทรรศนะต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ในสมัยนั้นถึง 62 ประการ บางพวกเห็นว่าโลกเที่ยง บางพวกว่าไม่เที่ยง บางพวกว่าโลกมีที่สุดมีขอบเขตจำกัด บางพวกว่าไม่มีที่สิ้นสุด คือ ไม่มีขอบเขตจำกัด บางพวกว่าโลกนั้นมี คือหลังจากตายแล้ว สัตว์ทั้งหลายต้องเกิดอีก บางพวกว่าไม่มี คือตายแล้วสูญ บางพวกว่ามีบ้างไม่มีบ้าง บางพวกว่ามีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่ในพวกที่เชื่อว่าตายแล้วเกิด ยังแบ่งออกไปอีก 2 จำพวก คือ พวกหนึ่งถือว่าเกิดเป็นอะไรก็เกิดอย่างนั้นไปทุกชาติ ไม่เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น อีกพวกหนึ่งถือว่ามีการเปลี่ยนแปลง คือ เกิดเป็นอย่างนั้นบ้าง อย่างนี้บ้าง ไม่แน่นอน ในพวกที่เห็นว่าตายแล้วสูญเช่นกัน บางพวกเห็นว่าสูญหมด บางพวกเห็นว่าสูญเฉพาะบางอย่าง เช่น ร่างกายสูญไป แต่จิตใจไม่สูญ เป็นต้น บางพวกเห็นว่าจิตใจ (ชีวะ) ก็บ่งกาย (สรีระ) เป็นอย่างเดียวกัน บางพวกเห็นว่าเป็นคนละอย่าง

ทรรศนะเกี่ยวกับโลกและชีวิตในสมัยนั้นได้เป็นไปอย่างกว้างขวางมาก ได้มีการถกเถียงปัญหาทางอภิปรัชญา (Metaphysics) อย่างเอาจริงเอาจัง เอาแพ้อาชนะกันจริง ๆ ใครถือทฤษฎีอย่างใดก็ยึดมั่นในทฤษฎีอย่างนั้น และสั่งสอนชักจูงผู้อื่นให้มีความเห็นและปฏิบัติเช่นนั้นด้วย ตั้งเป็นคณะเป็นสำนักขึ้นมา จนถึงสมัยพุทธกาลก็ยังมีเจ้าสำนักอยู่เป็นจำนวนมาก แต่เมื่อจะกล่าวโดยสรุปก็พอรวมได้เป็น 6 ประเภท หรือ 6 ลัทธิ ได้แก่ 1) อภิริยทฤษฎี – ความเห็นว่า “ทำก็ไม่เชื่อว่าทำ” เช่น การทำบุญทำบาปก็ไม่เชื่อว่าทำบุญทำบาป บุญบาปไม่มี ความดีความชั่วไม่มี เจ้าลัทธินี้ คือ ปุณฺณ กัสสปะ 2) เหตุกทฤษฎี ความเห็นว่า “ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย” สัตว์ทั้งหลายจะได้ดีได้ชั่วได้สุขหรือทุกข์ก็ได้เอง ไม่ใช่ได้ดีเพราะทำเหตุดี หรือได้ชั่วเพราะทำเหตุชั่ว อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายหลังจากท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏแล้วก็บริสุทธิได้เอง หลักลัทธินี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “สังสารสุทธิกาทะ” เจ้าลัทธินี้ คือ มักขลิ โคศล 3) นัตถิกทฤษฎี (รวมทั้งอุจเฉททฤษฎีด้วย) ความเห็นว่า “ไม่มีผล” คือ การทำบุญทำทานไม่มีผล การบูชาไม่มีผล เจ้าลัทธินี้ คือ อชิตะ เกสกะมพล ท่านผู้สอนเรื่องอุจเฉททฤษฎีด้วย คือ เห็นว่าสัตว์ทั้งหลายตายแล้วสูญ 4) สัสสตทฤษฎี ความเห็นว่า “เที่ยง” สิ่งทั้งหลาย

เที่ยง ยั่งยืนอยู่อย่างนั้น เช่น โลกเที่ยง จิตเที่ยง สัตว์ทั้งหลายเกิดเป็นอย่างไรก็เป็นอย่างนั้นต่อไปตลอดไป ดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นของเที่ยง เจ้าลัทธินี้ คือ ปุกุทธะ กัจจายนะ ท่านผู้นี้เห็นว่าไม่มีใครฆ่าใคร ไม่มีใครทำลายใคร เพียงแต่เอาคัสตราสอดเข้าไปในธาตุซึ่งยั่งยืนไม่มีอะไรทำลายได้ 5) อมราวิกเขปิกกาทิกุฐิ-ความเห็นที่ “ไม่แน่นอน ชัดสาย ไหลลื่นเหมือนปลาไหล” เพราะเหตุหลายอย่าง เช่น เพราะเกรงจะพุดบด จึงปฏิเสธว่า อย่างนี้ก็ไม่ใช่ เพราะเกรงจะเป็นการยึดถือ จึงปฏิเสธแบบข้อ (1) เพราะเกรงจะถูกซักถาม จึงปฏิเสธแบบข้อ (1.1) เพราะโง่เขลา จึงปฏิเสธแบบข้อ (1.2) ไม่ยอมรับ และไม่ยืนยันอะไรทั้งหมด เจ้าของลัทธินี้ คือ สัญชัย เวลัฏฐบุตร (อาจารย์เดิมของพระสารีบุตร และพระมหาโมคคัลลานะนั่นเอง) และ 6) อัตกสิมถานโยคและอเนกานตวาทะลัทธิที่ถือการทรมาณกายเป็นทางไปสู่ความพ้นทุกข์ มีความเป็นอยู่เข้มงวดกวดขันต่อร่างกาย อดข้าว อดน้ำ ตากแดด ตากลม ไม้รุ่งห่มผ้า เช่น พวกนิครนถ์ ตัวอย่างเจ้าลัทธินี้ คือ นิครนถ์ นาฏบุตร (นิครนถ์ นาฏบุตร เป็นองค์เดียวกับศาสดาของศาสนาเซน คือ มหาวีระ (ศาสดาองค์ที่ 24) สาวกของลัทธินี้ เรียกว่า นิครนถ์) ท่านผู้นี้ยังมีหลักคำสอนแบบ “อเนกานตวาทะ” อีกด้วย คือ เห็นว่าความจริงมีหลายเงื่อนไขหลายแง่ เช่น เรื่องหนึ่งเหตุการณ์หนึ่ง เมื่อพิจารณาในแง่หนึ่ง อาจจริงหรือถูก แต่เมื่อพิจารณาในอีกแง่หนึ่งก็ไม่จริงไม่ถูก เป็นต้น (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2550, น.291-292)

ลัทธิ ทั้ง 6 นี้เป็นศาสนายั่งยืนมาจนถึงบัดนี้ มีเพียงลัทธิเดียว คือ ลัทธิของนิครนถ์ นาฏบุตร ที่เรารู้จักกันในปัจจุบันว่าศาสนาเซน ยังมีผู้นับถืออยู่ในอินเดียหลายล้านคน อยู่ในฐานะเป็นศาสนาหนึ่งของอินเดีย แต่แพร่จากอินเดียไม่ได้ กล่าวกันว่า เพราะเคร่งครัดเกินไป นักบวชจะขึ้นรถลงเรือก็ไม่ได้ ว่ากันตามความจริงแล้ว ลัทธิอีก 5 ลัทธิ มีลักษณะของปุโรหิต กัสสปะ เป็นต้นนั้น แม้จะไม่อยู่ในฐานะเป็นศาสนาเซนก็จริง แต่คนที่มีความเชื่อถือในลัทธิทั้ง 5 นั้น ก็มีอยู่ประปรายอยู่ทั่วโลก และมีจำนวนไม่น้อยทีเดียว

รวมความในเรื่องพรรณานี้เกี่ยวกับโลกและชีวิตของคนในสมัยนั้นว่า ใครมีความเห็นอย่างไร เลื่อมใสในลัทธิใด ก็ดำเนินไปตามลัทธิความเชื่อถือนั้น (เช่นเดียวกับคนในสมัยนี้) การได้เป็นเจ้าของลัทธิในสมัยนั้นถือเป็นศักดิ์สูงเทียบด้วยพระเจ้าแผ่นดิน (ราชา) หรือยิ่งกว่า จึงเป็นที่กระหึ่มของนักปราชญ์ทั้งหลายที่ได้เป็นเจ้าของลัทธิประกาศตนเป็นผู้นำหมู่ชนในวิถีชีวิตและจิตใจตามหลักฐานทางคัมภีร์แห่งพระพุทธศาสนามีว่า เมื่อพระพุทธองค์เสด็จขึ้นอุบัติขึ้นประกาศพระพุทธศาสนาแล้ว เจ้าลัทธิทั้งหมดก็อับรำทมิลงเป็นอันมาก ถึงกับมีเรื่องจ้างคนมาใส่ร้ายป้ายสีพระพุทธองค์ก็มีอยู่หลายครั้ง เพื่อทำลายชื่อเสียงเกียรติคุณของพระพุทธองค์ แต่ก็ไม่สำเร็จไม่ทรนสนเกี่ยวกับโลกและชีวิตฝ่ายพระพุทธศาสนานั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงเป็นกลาง ๆ ว่า สิ่งทั้งหลายเกิดแต่เหตุ เมื่อเหตุดับ สิ่งที่เกิดแต่เหตุก็ย่อมดับไป เหมือนไฟซึ่งเกิดแต่เชื้อ เมื่อสิ้นเชื้อ ไฟก็ย่อมดับไปเป็นธรรมดา พระพุทธองค์ทรงแสดงว่าสิ่งทั้งหลายย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย เป็นปฏิจจสมุปบาท คือ สิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้น เป็นเหตุเป็นผลของกันและกันเกี่ยวกับสุขทุกข์แห่งชีวิตนั้น พระพุทธองค์ทรงทรงแสดงสุขทุกข์ว่าเกิดแต่เหตุ เช่น ในอริยสัจ 4 ทรงแสดงเรื่องทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ความดับทุกข์ (สุข) และทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ในเรื่องจริยธรรม ทรงสอนให้มนุษย์เว้นจากการเบียดเบียนกันให้เอื้อเพื่อช่วยเหลือกันเพื่ออยู่ร่วมกันอย่างเป็นสุขในสังคม คนในสังคมใดปฏิบัติตามหลักที่ทรงสอนไว้นี้ สังคมนั้นก็ประสบสันติสุขตามสมควรแก่การปฏิบัติพระพุทธองค์ตรัสต่อไปว่า สัตว์ทั้งหลายถูกทิกุฐิต่าง ๆ ดังกล่าวมาคล่องไว้ หมกอยู่ในทิกุฐิตัวนั้น เหมือนปลาติดข่าย ไม่อาจดิ้นให้หลุดออกไปได้ พวกเขาพอใจจิตใจในผัสสะแห่งอายตนะต่าง ๆ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ มีความทะยานอยาก มีความยึดมั่นหรือติดใจ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดทุกข์โทมนัสเป็นอันมาก ส่วนตถาคต (คำว่า “ตถาคต” เป็นพระนามหนึ่งของพระพุทธเจ้า มักจะใช้เรียกพระองค์เอง) เป็นผู้ตัดต้นเหตุอันเป็นเหตุให้วนเวียนเกิดในภพน้อยภพใหญ่ได้แล้ว (จึงไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป ไม่มีทิกุฐิตใด ๆ คล่องไว้ได้ เหมือนปลาที่หลุดออกจากข่าย ว่ายไปได้ตามปรารถนา) “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กายของตถาคตยังดำรงอยู่ตราบไต่ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายย่อมยังสามารถเห็นตถาคตได้อยู่ตราบนั้น แต่เมื่อตถาคตดับขันธแล้ว เทวดาและมนุษย์ก็ไม่สามารถเห็นตถาคตได้อีก เหมือนพวงมะม่วงที่ติดอยู่กับขั้ว เมื่อขั้วขาดแล้ว พวงมะม่วงก็หลุดหล่นไปไม่อาจติดได้อีก” พระอานนทฐีรู้สึกพอใจในพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์เรื่องนี้มาก ทูลถามว่า ธรรมปริยายนี้ชื่ออะไร ตรัสตอบว่าจะเรียก “อรรธชา

ละ” (ข้ายคืออรรถหรือประโยชน์) ก็ได้ “ธรรมชาละ” (ข้ายคือธรรมหรือคุณงามความดี) ก็ได้ “พรหมชาละ” (ข้ายคืออันประเสริฐ) ก็ได้ “ทิวฐิชาละ” (ข้ายคือทิวฐิหรือทฤษฎี) ก็ได้ “สังคามวิชัย” (ชัยชนะในสงคราม) อันยอดเยี่ยมก็ได้

สรุป

พุทธจริยศาสตร์ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Ethics เรียกว่าเป็นปรัชญาทางศีลธรรม จริยธรรมเป็นรากฐานแห่งความเจริญรุ่งเรืองมั่นคงและสงบสุขของปัจเจกชน สังคมเป็นประเทศชาติ รัฐทุกรัฐมีการส่งเสริมให้ประชาชนมีจริยธรรมอันดีเป็นหลักประการแรกถือได้ว่าเป็นอุดมคติ ส่วนการพัฒนาเศรษฐกิจเป็นอันดับรองลงเมื่อคนดีแล้วทุกอย่างจะดีตามไปด้วย ถ้าการพัฒนาเศรษฐกิจ และการเมือง ซึ่งคนเข้าไปอยู่ในระบบแล้วไม่มีศีลธรรม จริยธรรมเป็นแกนกลางเป็นหลักยึดย่อมให้โทษมากกว่าให้คุณ ถ้าเปรียบเสมือนต้นไม้ไม่มีแก่น จริยธรรมก็เหมือนแก่น ความเจริญนอกนี้เหมือนเปลือกกระพี้ซึ่งห่อหุ้มแก่นเอาไว้ ถ้าความรู้เหมือนดิน จริยธรรมย่อมเหมือนน้ำ ดินที่ไม่มีน้ำยึดเหนี่ยวเกาะกุม ย่อมเป็นฝุ่นละอองให้ความรำคาญมากกว่าให้ประโยชน์ คนมีความรู้แต่ไม่มีจริยธรรมมักก่อความรำคาญเดือดร้อนให้กับคนอื่นอยู่เนือง ๆ การพัฒนาบ้านเมืองต้องพัฒนาที่คนก่อนให้เป็นคนดี ส่งคนดีเข้าสู่ระบบการเมือง ก็จะทำให้บ้านเมืองดีตามไปด้วย ดังนั้นคนจึงเป็นกลไกสำคัญในการพัฒนา แต่คนนั้นต้องเป็นคนดีมีจริยธรรมในใจ เมื่อคนนั้นได้เป็นผู้นำความขัดแย้งต่าง ๆ ก็ไม่เกิด ความสงบสุขก็จะเกิดขึ้น สอดคล้องกับพุทธศาสนสุภาษิตที่ว่า “สุขอื่นยิ่งกว่าความสงบไม่มี”

กิตติกรรมประกาศ

บทความวิชาการฉบับนี้ สำเร็จลุล่วง โดยได้รับคำแนะนำชี้แนะ และแก้ไขปรับปรุงจากกองบรรณาธิการและคณะ ตลอดทั้งผู้ทรงคุณวุฒิ แนะนำ ตรวจสอบแก้ไข จึงขอขอบคุณมา ณ โอกาสนี้ และขอขอบคุณเอกสาร ตำรา ตลอดทั้ง นักวิชาการที่ได้นำข้อมูลอันเป็นประโยชน์และเป็นแนวทางในการนำเสนอบทความ เพื่อให้เกิดองค์ความรู้ ในการที่จะนำไปเป็นแนวทางที่จะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อผู้ต้องการที่จะศึกษาค้นคว้าต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- คมชัดลึก. (2564). *เปิด 10 อันดับประเทศที่อันตรายมากที่สุดในโลก*. สืบค้นเมื่อวันที่ 17 กันยายน 2565, จาก <https://www.komchadluek.net/news/476724>.
- งามพิศ สัตย์สงวน. (2528). การจัดระเบียบทางสังคม. *วารสารพัฒนบริหารศาสตร์*, 25(3), น.361-386
- โจเซฟ แกร์. (2560). *ศาสนาทั้งหลายนับถืออะไร*. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). (2559). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม (Dictionary of Buddhism)*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ
- วสิน อินทสระ. (2544). *จริยศาสตร์*. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2550). *พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย
- แสง จันทรงาม. (2542). *ศาสนศาสตร์*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช
- แสง จันทรงาม และคณะ. (2553). *พระไตรปิฎกสำหรับผู้พบใหม่และชาวพุทธทั่วไป*. กรุงเทพฯ: เจริญวิทย์การพิมพ์